

Dachau, 10 juni 1944

‘De oude aarde staat nog en de hemel welft zich nog boven mij.’² Een uitspraak van Goethe,³ die me te binnen schiet. Ik heb ze vroeger ergens gelezen — als ik me niet vergis in de *Gespräche mit Eckermann* — en er toen eigenlijk niet veel bij gedacht. Nu, hier in Dachau,⁴ met de wond aan m’n been in het Revier,⁵ begin ik er de diepe betekenis pas van te beseffen. Zolang het nog zó is — zoals Goethe zegt — is nog niets verloren, heb ik nog houvast. Sta ik nog met beide voeten op de aarde en zie ik de toekomst nog voor me.

Zólang is er geen enkele reden om te wanhopen. Goethe heeft weer gelijk en ik ben hem dankbaar.

Ik heb — ondanks Forest, Scheveningen en Vught⁶ — tot nu toe immers ook geluk gehad. M’n been doet weliswaar pijn, het abces zou ik echter niet graag missen, want zolang het nog open is behoedt het mij niet alleen voor ‘transport’, maar ben ik voorlopig ook veilig voor een zwaar commando, vrij van appèl en kan ik hier zelfs lezen en schrijven.

Dit weer in een bed liggen, met lakens, is een herademing, vooral na de veertien dagen quarantaine. Het is hier zo rustig, dat het me bijna — onrustig maakt. De Stube⁷ waar ik lig vormt een wereld op zichzelf. Van het kamp bemerk ik hier niets — alleen het fluitje voor het appèl en het schuifelen van duizenden voeten. Vanuit m’n bed zie ik een andere Revier-barak: barak 5. De Pool die boven me ligt, beweert dat daar proeven genomen worden en velen sterven, maar door het raam is niets bijzonders te zien — alleen bedden, zoals bij ons, en ook een kom met goudvissen, waar nu de zon op schijnt. Alles hier geeft me een gevoel van onwerkelijkheid: de rust, de zon, de goudvissen en zelfs de verplegers die nu, tijdens de middagrust, in het smalle blokstraatje voor m’n raam — handbal spelen!

Na het appèl

Ik blijf geluk hebben! Tien bedden verder ligt M., een Duitser, een politieke emigrant, die ik in Brussel vaak ontmoet heb. Hij is hier al sinds

'42, zat eerst een jaar in Siegburg⁸ en ligt nu sinds zeven weken met een maagzweer. Ik heb hem eerst niet herkend, zo vermagerd was hij. M. schijnt vanmiddag met de Stubenpfleger, een Oostenrijks 'Schutzbündler'⁹ uit Wenen-Ottakring, over me gesproken te hebben, want die werd plotseling heel anders, bracht een schaal pap, en beloofde me zelfs papier voor m'n aantekeningen uit de kantine te bezorgen.

11 juni

Toen ik dr. H., een van onze Nederlandse dokters, vanmorgen vroeg om me uit de bibliotheek — ik mag als patiënt niets halen — een Duits boek te bezorgen, het liefst een deel Goethe of Lessing,¹⁰ weigerde hij. 'Een Frans of Engels boek graag, maar geen Duits!'

Z'n standpunt lijkt me heel bekrompen en onjuist.

Ik heb hem dat gezegd en gevraagd of hij, als psycho-analyticus, misschien weigerde om bijvoorbeeld Freud¹¹ te lezen, die zijn werken toch ook in het Duits heeft geschreven.

Verder citeerde ik Stalin's¹² woorden: 'Hitlers¹³ komen en gaan — de Duitse staat en het Duitse volk blijven.'

Dus ook klassieken als Goethe en Lessing. Hij vond dat communistische propaganda en wat erg goedkoop. Misschien had ik anders moeten debatteren — ik heb het nu echter gezegd. Laat hem ook maar eens over iets goedkoop nadenken!

Ik geloof trouwens dat we onmogelijk gecompliceerde problemen kunnen doorgronden, als we er niet in slagen de meest elementaire waarheden te begrijpen.

13 juni

De dagen gaan hier nog steeds zo rustig en stil voorbij dat het me benauwt en vaak verontrust. Hier — in deze Stube — liggen geen zware zieken, maar in de andere barakken wel, doch daar bemerken we niets van. We weten niet wat daar gebeurt en hoeveel er sterven.

Ik vroeg de Oostenrijker, die hier reeds vier jaar werkt, naar de proeven met malariabacillen, waar de Pool het zo vaak over heeft, en die, naar hij beweert, hier — drie meter verder — genomen worden.

Hij ontweek echter m'n vraag, en ik kon duidelijk merken dat hij er niet over spreken wilde!

14 juni

Hoe lang zullen we hier blijven?

Zullen ze ons nog weer naar andere kampen slepen?

Ik hoop maar dat ik me hier in Dachau handhaven kan.

A., die het weten moet, zegt dat het altijd beter is hier te zijn dan op een buitencommando. Hier is de centrale en zijn er meer mogelijkheden. Later — als de oorlog op z'n eind loopt — is het misschien veiliger in een klein buitencommando. Want wat dan hier gebeurt, kan men niet weten — vreest hij. En te lang in het Revier liggen is ook niet goed, dan loopt men kans om op 'Invalidentransport' te worden gestuurd, en dat zal wel de dood betekenen, al weten we er niet het ware van.

Na dit onderhoud heb ik aan de woorden van Maximus Tyrius¹⁴ moeten denken 'Hier ziet ge nu de lijdensweg, die gij ondergang noemt, oordelend naar het lot dergenen, die hem reeds gegaan zijn, ik echter redding, daar ik oordeel naar hen die hem nog zullen gaan.'¹⁵ Jaren geleden heb ik ze in een boek van Gustav Landauer¹⁶ gevonden en toen in het voorwoord van mijn *Kunst en Kultuur in Sovjet-Rusland (1924)*¹⁷ geciteerd. Ze hebben me al vaker geholpen, wanneer ik moedeloos was!

15 juni

In het bed naast me is een 'nieuwe' komen liggen, een 'Michael Kohlhaas'¹⁸ maar goeiiger en sentimenteler dan z'n klassiek voorbeeld uit Kleists¹⁹ novelle.

Hij is bakker, woonde in Köpenick bij Berlijn, en is reeds voor de tweede keer voor hetzelfde feit gearresteerd, zoals hij mij vertelt.

'Ik had taarten gebakken met eieren en beter meel dan ik officieel mocht. Niet om meer te verdienen — maar ze waren voor het front bestemd, en ik kon hun toch geen slechte taarten laten sturen. Ik heb er een jaar voor gekregen. Ze wilden me toen vrijlaten, als ik beloofde me voortaan stipt aan de voorschriften te houden, maar dat heb ik geweigerd.

Ik heb de Gestapo gezegd dat ik tóch eieren in de taarten zou doen, en tóch van het beste meel, omdat ik de vrouwen, die me om iets goeds vroegen voor hun mannen aan het front, niets slechts wil geven. Ze hebben me toen weer geslagen — en hier naartoe gestuurd.'

Hij deed zijn verhaal heel uitvoerig. Bescheiden en zelfs een beetje onderworpen, maar heel tevreden. Hij heeft het gevoel dat hij z'n plicht deed, en niet anders handelen kón.

We hebben nu vriendschap gesloten en hij vroeg me hem na de oorlog op te zoeken. Ik heb het hem beloofd.

‘Vraag in Köpenick maar naar de dikke bakker, dan wijzen ze je wel waar ik woon.’

Arme bliksem! Hij is vergeten dat hij intussen broodmager is geworden!

16 juni

De Pool krijgt geregeld de *Völkischer Beobachter*,²⁰ waarin ik vandaag een merkwaardig oordeel van Novalis²¹ over Lessing vond: ‘Hij was te scherp en verloor daardoor het gevoel voor de vaagheid van het geheel, de magische visie op de dingen in hun verschillende belichtingen, met hun schaduw en hun licht.’²²

Dat is literatuurkritiek, zoals het Derde Rijk ze wenst en nodig heeft! Zeg het met Novalis, de man van de vaagheid.

Lessing is hen natuurlijk veel te scherp en te logisch — zoiets kunnen ze niet gebruiken. Hij zou hun mensen misschien opnieuw tot logisch denken kunnen brengen en dat mag in geen geval. Dus: Lessing kleineren en kritiseren. En veel liever: Novalis, de grote reactionair van de Romantiek, die aan het ‘undeutliche Ganze’ en ‘magische Anschauung’ de voorkeur geeft, hetgeen veel meer in hun kraam te pas komt.

(Over te weinig ‘Verdunkelung’ kunnen ze zich tegenwoordig trouwens niet beklagen. We hadden vanavond al driemaal luchtalarm).

18 juni

Ik ben nog steeds in Stube 1 van barak 9 (Revier).

Aan de andere kant van de gracht — achter barak 30 — schijnt het crematorium te zijn. Ze beweren dat er ook een gaskamer is...

In Stube 4 schijnen zenuwzieken te liggen. P. zegt dat ze vaak geslagen worden en een paar van hen in een dwangbuis zijn gestoken. Eens in de drie maanden wordt de Stube leeggehaald en worden alle zieken op Invalidentransport gestuurd. Sommigen beweren naar Lublin,²³ anderen vermoeden dat ze reeds op weg daarheen afgemaakt worden, weer anderen dat ze nog in Stube 4 een spuitje krijgen.

Ik weet niet wat er drie zalen verder gebeurt...

19 juni

Telkens wanneer ik boven onze deur de kooi met de kanarie zie hangen, en op de tafel de kom met goudvissen — moet ik aan de woorden van Carl von Ossietzky²⁴ denken waarmee hij de ‘straf’-methodes van de nazi’s karakteriseerde: ‘Het systeem van de van tevoren gedesinfecteerde martelpaal’.

Hier in het ‘Revier’ blijkt weer duidelijk hoe raak zijn karakteristiek is. Geen medicamenten — volstrekt onvoldoende voeding en onvoldoende verpleging waarbij ze ons — bewust — laten creperen, doch goudvissen en kanaries in elke Stube!

20 juni

De idylle is ten einde.

Vandaag krijgen we ook hier in het Revier de werkelijkheid van Dachau te zien.

Er is een groot transport aangekomen, waarvan honderden onderweg reeds gestorven schijnen te zijn.

B. is bij het station geweest en heeft de gewonden en de lijken zien uitladen: Joden uit een Lager bij Warschau, dat geëvacueerd moest worden.

Ik zag, door het raam naast mijn bed, minstens twintig doden — of bijna doden, dat stond vaak nog niet vast — voorbijdragen worden. De andere barakken zullen dus ook wel vol komen.

‘s Avonds

Bij ons op Stube 1 ligt nu een Joods jongetje uit Lyon, van een jaar of veertien. Onze verpleger droeg hem op zijn armen binnen — alsof hij hem uit een brand of een mijn gered had. Hij is heel mager, zijn voeten zijn doorgelopen en gezwollen, maar hij klaagde niet en keek ons met zijn donkere ogen dankbaar aan — alsof het in onze macht ligt om hem te redden. B. beloofde hem alles te doen om hem zo lang mogelijk in het Revier te houden. Ik heb het vertaald, en dadelijk schoof hij beide magerre armpjes om B’s hals.

Hij weet sinds weken niets van zijn vader, niets van zijn moeder en de twee zusjes, want in Lyon werden ze dadelijk in een andere gevangenis gestopt.

22 juni

A. bracht me gisteren Lasson's beknopte Hegel-monografie.

Ik heb er in gebladerd, doch kan me vandaag niet concentreren. Mijn gedachten gaan telkens terug naar de vele gesprekken over Hegel²⁵ met Telders²⁶ in Vught. We hebben elkaar vaak in de haren gehad en dikwijls — meestal zelfs — moest ik het onderspit delven, omdat hij zich zoveel beter verdedigde. Ik poogde steeds opnieuw Hegel's idealistische wijsbegeerte aan te vallen ten gunste van het dialectisch materialisme; want ik zie Hegel vooral in verband met Marx.²⁷ Telders was in het debat steeds de sterkere, maar ook grootmoedig. Hij hielp me zelfs op weg als een van mijn argumenten juist was, en ging er dan heel uitvoerig op in. Nog zie ik z'n enigszins ironisch lachje, toen ik hem zei dat hij mij in kennis van Hegel verre overtrof, doch dat ik bleef beweren, dat vele aanhangers van de Idee-groep in Nederland de pioniers van een fascistische ideologie waren geworden. Wekenlang hebben we over al deze problemen gedebatteerd, bijna elke morgen voor het appèl, om het gesprek 's avonds na het werk — vaak zelfs al onder het appèl — te hervatten.

Hij heeft me ook beloofd, later Hegel's *Aesthetica* met me door te werken, en ik verheug me daar nu al op. Hoe groot was zijn droefheid, toen we in Vught hoorden dat Hessing²⁸ gestorven was. Hij noemde hem de belangrijkste Hegeliaan, en zijn dood een ontzaglijk verlies voor ons land.

We waren in Vught onafscheidelijk en ik mis hem hier erg. Ik zag hem voor het eerst in de quarantaine, daags nadat hij uit Buchenwald²⁹ kwam — blij dat hij weer in Nederland was. We hadden dadelijk contact en zijn van die dag af zoveel mogelijk bij elkaar gebleven. Tot 24 mei. Een uur voor het appèl wisten we dat er die dag een groot transport naar Duitsland zou gaan. Hij gaf me nog namen en introducties, voor het geval dat ik misschien zonder hem in Buchenwald zou belanden. We stonden naast elkaar op de appèlplaats, toen de nummers voor het transport afgeroepen werden.

Willekeurig als steeds — zonder lijn of systeem.

Hij bleef — en ik ben nu hier.

's Avonds

Telders lijkt eigenlijk op een verlopen Romeinse keizer. Een buitengewoon groot hoofd — een ongespierd, wat zakkerig lichaam. Hij is ook heel onsportief, doch van een geestelijke charme, die me ontwapende vanaf

de eerste minuut.

Sommigen beweerden dat hij hooghartig is, maar dat is niet waar. Hij zit al te lang om nog mee te kunnen doen aan het dagelijkse onvruchtbare kankeren, aan gesprekken over naar huis gaan, waar toch niets van komt; maar met hooghartigheid had dat niets te maken.

23 juni

Vandaag weer koorts, 38,8.

Het abces ettert. Mag dus vandaag niet opstaan en kreeg kinine.

24 juni

Weer lang aan Telders liggen denken.

Hij was de centrale figuur in mijn leven te Vught. We aten aan dezelfde tafel — barak 17 bij Chris — sliepen naast elkaar en stonden naast elkaar op het appèl. 's Morgens, weer of geen weer, liepen we tweemaal het kamp om, en 's avonds na het appèl deden we hetzelfde. We hebben onze vrije tijd, geloof ik, goed besteed en niet verdonderd door onvruchtbaar gekanker. Wat zou hij hier van de kampbibliotheek genieten!

(Luchtalarm! Weer München! Bijna dagelijks en precies op dezelfde tijd).

En de gesprekken met Telders over politiek! Bijna elke dag hebben we erover gedebatteerd — vooral 's avonds in bed. O, een overtuigend calvinist en een prima kameraad; Chris, de communistische blokoudste; Telders en ik.

'Ik heb graag met communisten te maken — in de kampen!' lachte hij dan.

Hij was en bleef tegen de doodstraf, maar is voor verbanning. En hij hoopt dat ze dan ginds door het klimaat zullen sterven.... Meestal eindigde het debat met een scheldpartij van een der Duitse kapo's vlak in onze buurt. 'Schnauze halten! Ruhe Ihr mit Euren politischen Gesprächen! In Mauthausen würdet Ihr dafür erschossen! Vught ist gar kein richtiges Lager! Keine Disziplin hier — der reinste Kindergarten!'

Vreemd, dat dit alles nog maar één maand geleden is...

25 juni

Vanmiddag tijdens het bombardement op München — weer op dezelfde tijd — een heftige woordenwisseling gehad met J. Ik geloof niet, om-

dat ik zenuwachtig was, hoewel ik dat ook ben geweest.

J. zei, toen de bommen vielen: 'De mooiste muziek, die ik ken'. Hij lachte er bij en herhaalde, toen de tweede golf kwam: 'Lekker!' Ik was er woedend over en heb daar geen geheim van gemaakt. Er is niets wat me in deze situatie dieper treft dan frivoliteit. Laten we bij zo'n aanval stil zijn en voelen dat zich hier een tragedie afspeelt. Ik weet dat deze bombardementen nodig zijn, dat de overwinning anders niet mogelijk is, maar ik kan het niet helpen, mensen die dit 'mooie muziek' vinden, zijn voor mij halve fascistten — al zijn het misschien nog zulke 'goede vaderlanders'.

Echte humor kan ik ook op zo'n ogenblik wel verdragen, dat is heel iets anders.

Toen bijvoorbeeld gisteravond Karl, terwijl vlak boven het kamp een Engelsman in een parachute naar beneden kwam, tegen Fred, onze Engelse verpleger, die juist was gaan slapen, riep: 'Aufstehen Fred! Kaffee kochen! Du kriegst einen Landsmann auf Besuch!' — heb ik hartelijk gelachen.

Humor heeft op zo'n moment een bevrijdende uitwerking, terwijl frivoliteit aan dit dieptragische gebeuren het historische en politieke karakter tracht te ontnemen.

26 juni

We hebben vandaag nieuw ondergoed gekregen, en daarbij moest ik weer aan Telders denken. Aan een avond in het bad te Vught. We stonden met honderden opgepropt in de veel te kleine ruimte, en Emiel, de Duitse kapo, sloeg er weer met z'n stok op los. De onderkleren, die ons toegesmeten werden, waren deze keer nog kleiner dan gewoonlijk. Een van Telders' collega's uit Leiden, die nog maar pas in het kamp was, wist zich geen raad en keek hulpeloos in het rond, met in z'n hand een veel te nauwe onderbroek. Telders lachte. Wijs en ongedwongen. 'Het is alleen maar een kwestie van inscheuren collega — verder niets,' en voegde de daad bij het woord.

Een kwestie van inscheuren! Wat ging er een kracht van hem uit, en wat jammer dat hij nu niet bij ons is.

27 juni

Zag vanuit het straatje tussen blok 7 en 9 pater van G. (S.J.)³⁰ heen en weer

lopen met de vroegere NSB-priester de Leeuw,³¹ die een maand geleden met ons uit Vught is gekomen. De meesten van ons laten hem aan zijn lot over, maar vanmiddag scheen hij door een van zijn kerkelijke superieuren ondervraagd te worden. Van G.'s gezicht leek me nog strenger dan anders, zijn gang statiger en hij leek zelfs langer dan hij in werkelijkheid is.

Ze hebben wel twee uur heen en weer gelopen over de 'Lagerstrasse'. Beide Häftlinge — maar wat een verschil!

Van G. boven dit alles hier staande, bewust van de macht van de Kerk, oordelend en veroordelend vanuit het standpunt van zijn kerk. De Leeuw — armzalig, als elke verrader.

28 juni

Een Fransman die het zelf niet lezen kon, gaf me Goethe's *Egmont*.³²

Ik heb de slotregels (wanneer ze hem komen halen om onthoofd te worden) vandaag reeds een paar maal herlezen. Ze geven me moed.

'Zwaarden blinken, vrienden, scheidt moed! Achter U staan uw ouders, vrouwen en kinderen!' (Op de wacht wijzend). 'En hen drijft een hol tyrannenwoord, niet hun gemoed! Beveeligt uw bezittingen. Sterft met vreugde om het liefste wat ge hebt te redden. Ik zal U het voorbeeld geven!'³³

Het is dus toch waar dat klassieke literatuur ons schraagt en helpt.

29 juni

De hele dag in *Egmont* gelezen en me voorgenomen hier veel klassieke Duitse literatuur te studeren... als dat mogelijk is. Vooral Goethe. Ik wil ook proberen aantekeningen te maken over wat ik lees en denk. Het is wel verboden, maar de 'Oberpfleger', die m'n naam kende, wees me een plek waar ik ze kon opbergen. Ik ben veel rustiger als ik lezen en schrijven kan, en het zal me helpen niet altijd aan huis te denken, aan Edith. (Zou ze nu helemaal beter zijn? Loopt ze niet opnieuw gevaar? En zou de fabriek waar Tijn werkt niet gebombardeerd zijn?) En niet aan eten, niet wanneer de oorlog afgelopen is...

Een toeval, dat ik juist *Egmont* in handen kreeg, vooral omdat ik lang rondgelopen heb met het plan om een biografie van hem te schrijven. Van de historische *Egmont*, die heel anders is dan die van Goethe. Hij was op de keper beschouwd helemaal geen volksheld en de vrijheid, die

hij bedoelde is ook een andere dan die, waar wij voor vechten, zoals Frans Mehring³⁴ beweest. Van het Protestantisme — de revolutionaire factor in onze tachtigjarige oorlog, — leerde Mehring ons — moest hij evenmin wat hebben als van Alva.³⁵ Hij stond ook niet — hoewel we dat op school geleerd hebben — in de strijd tegen Filips³⁶ aan het hoofd van de Hollandse burgerij. Hij behoorde tot de feodale adel, wier belangen niet dezelfde waren. Hoewel hij herhaaldelijk de partij van de burgerij koos tegenover de Spanjaarden, vormde hij toch ook weer — juist omdat hij tot de feodale adel behoorde — vaak één front met de Spanjaarden tegen de Nederlandse steden. Hij zou weliswaar graag onafhankelijk zijn geweest van Filips, doch liever — schreef Mehring — edelman bij de gratie van Filips, dan burger van een Republiek der Nederlanden. Hij is immers ook niet protestant geworden, maar katholiek gebleven, en van hem is de breuk met Spanje stellig niet uitgegaan.

Egmonts houding was wankelmoedig, omdat hij in wezen dichter bij Filips dan bij het volk stond.

Onmiddellijk na de Beeldenstorm,³⁷ waarmee het eigenlijk verzet begon, ijde hij in zijn functie van stadhouder naar zijn 'gouw' om 'orde en rust' te herstellen, liet vele leiders van het verzet terechtstellen en poogde de Protestanten te 'kalmeren'. In het belang van Filips.

Maar ook Filips wilde — zoals thans het fascisme — de hele hand en niet alleen een kleine vinger; men beschuldigde hem dus, omdat hij de Protestanten toch enkele kleine concessies gedaan had, van hoogverraad! Een procédé, dat ook de laatste jaren weer met voorliefde wordt toegepast! En zoals thans tegenover dergelijke lieden, bleken ook Filips en Alva 'ondankbaar'. Ook Egmont meende dat hem niets zou overkomen, maar hij werd toch gevangen genomen en tóch terechtgesteld. Zoals zovelen die Hitler in het zadel hielpen. Dictators accepteren geen halve slaven!

Egmont is werkelijk opnieuw een actuele figuur geworden.

Is het goed of verkeerd dat ik hem tracht te zien zoals hij werkelijk was? Of moet ik hem blijven beschouwen als een van onze grootste helden? Na al wat ik over hem gelezen heb kan ik dat niet meer. Hetgeen echter niet belet dat Goethe's Egmont voor mij een vrijheidsheld is, die ik bewonder.

Nu meer dan ooit.

30 juni

Ik hoop dat ik van dit dagboek iets behoorlijks zal maken, en dat mijn notities over literatuur enige waarde hebben, maar ik weet nu reeds zeker, dat ik mij niet zo intens concentreren kan als Telders.

Dag in dag uit werkt hij op het gevaar van gesnapt te worden en dan in de bunker gestopt op zijn commando bij Philips aan een nieuwe uitgave van zijn werk over het Nederlandse octrooirecht. Ondanks controlerende kapo's, ondanks een jaar Scheveningen en twee jaar Buchenwald, die hij al achter de rug heeft, ondanks de flegmonen aan zijn benen, ondanks dagelijks dreigende transporten. Het Nederlandse octrooirecht interesseert me slechts matig, maar Telders' prestatie imponeert me. Ik ben blij met zijn vriendschap.

1 juli

In het bed naast me ligt een Amsterdammer — ik geloof dat hij op de afdeling Huisvesting van de gemeente werkt. Hij is stierlijk vervelend en vindt zich zelf beklagenswaardiger dan iedereen, hoewel hij maar een vrij onbelangrijk wondje aan zijn been heeft — niet eens een kleine flegmoon. Bovendien kent hij geen woord Duits, zodat hij me overal bij haalt. 'Wat zegt die man?' 'Wat wil die man?' De godganse dag.

Hij heeft me verteld dat hij gereformeerd is. Ik heb vanmorgen een bijbel voor hem opgescharreld, en nu laat hij me gelukkig wat met rust.

2 juli

Vandaag voor de eerste maal bloed 'gespendet'. 350 ml.

Voor een Nederlander op zaal 1. Ze hebben hem gisteren zijn rechterbeen geamputeerd.

Ali — de Poolse Häftlingschirurg — deed de transfusie. Ik heb er niets van gemerkt en ook geen gevoel van flauwte gehad.

Ik wist van tevoren niet dat ik daarna een liter wijn kreeg, een brood en veertien dagen lang 'Sonderdiät'. Een halve teleurstelling: want al is die bijvoeding erg welkom, toch geeft het me een gevoel alsof ik het daarvoor deed.

4 juli

Een Lutherbiografie van Rudolf Thiel³⁸ in drie delen doorgewerkt. Ik hoop het werk later nog eens te lezen.

Luther³⁹ is en blijft voor mij een genie — een geweldige figuur. Een revolutionair en een reactionair. Ik weet echter nog steeds niet wat hij het meest was, en ik denk vaak dat uiteindelijk zijn invloed een reactionaire uitwerking had. Een juist oordeel zal ik daarover wel nooit krijgen, want het probleem Luther is zo gecompliceerd, omdat het niet van het probleem Duitsland te scheiden is.

Thiel probeert zijn lezers het tragische in Luthers wezen te doen gevoelen, zijn telkens terugkerende angst en twijfel en ik geef toe dat hem dit gelukt.

Toch krijg ik altijd weer de indruk dat Luther voor de Macht-partij koos — tegen de Idee — hoewel Thiel het tegenovergestelde beweert.

5 juli

Vandaag een lang gesprek gehad met Dr G., die zich erg verwonderde dat ik een boek over... Luther las!

Hij is toch wel een echte gereformeerde dominee, waarmee ik niet veel contact kan krijgen.

Luther blijft voor mij een reus, al heb ik ook oneindig veel meer sympathie voor Thomas Müntzer,⁴⁰ die hij zo fel bestreed. Müntzer was de theoloog van de Revolutie en Luther, tenslotte, de theoloog van de Reactie.

Waarschijnlijk is deze stelling niet helemaal juist, te simplistisch en wat Luther betreft stellig te eenzijdig.

6 juli

Nicolai, de Russische Stubendienst, die het eten uitdeelt, spreekt al vrij behoorlijk Duits. Toen ik hem vroeg of hij iets van Poesjkin⁴¹ kende, begon hij dadelijk geestdriftig over Russische literatuur te praten. Daarna vertelde hij wel een uur over het Russische strafkamp waar hij vandaan kwam. Hij had gestolen, en zat er drie maanden, voor de Duitsers hem gevangen namen en naar Dachau brachten.

Juist toen hij daarover vertelde, kwam K. bij ons zitten en vroeg hem of hij niet blij was hier te zijn, want daar — in dat Russische kamp — was het zeker toch nog veel slechter geweest...

Nicolai stoof dadelijk op:

‘Slechter dan hier? Veel, veel beter! Daar — geen prikkeldraad. Niet slaan. Niet schieten. Niet schildwachten. Daar niet weglopen. Waarom

weglopen? Russisch kamp goed — veel leren. Iedereen leren. Daar met verlof en allemaal terugkomen. Duitsers bandieten — Hitler bandiet — Stalin goed!’

K. was stomverbaasd over deze uitbarsting, en ik moest lachen, want Nicolai’s pleidooi was wel zeker niet wat de Duitsers beoogden toen ze honderden Russische jongens uit opvoedingskampen en tuchtscholen bij ons stopten!

Nicolai en zijn vrienden doen zelfs precies het tegenovergestelde: ze maken propaganda voor hun land — zelfs voor hun strafkampen.

7 juli

Dominee G. moet weer naar zijn commando. Voor hij naar blok 26 terugging, riep hij me en vroeg of ik wat op z’n geloofsgenoot in mijn Stube wou letten, daar die nu uitsluitend op mij aangewezen was.

‘Ik weet, dat het een ouwehoer is, Rost, maar je doet er een goed werk mee!’

Ik heb het hem dadelijk beloofd en zal woord houden. Hij was nu ineens heel anders, doodgewoon, niet zo uitgesproken dominee-achtig, en er viel daarom ook terstond met hem te praten — ondanks alle verschil in wereldbeschouwing.

Ik vind het nu jammer dat hij weggaat, en zou graag over vele problemen met hem gesproken hebben. Dat was nu mogelijk — omdat hij zich zo gewoon menselijk gaf. Met een theoloog die alleen maar stijf is kan ik moeilijk contact krijgen, al meent hij het nog zo goed.

8 juli

Geen nationaliteit is hier gehater dan de Polen. Ik kan het begrijpen, en er zijn maar heel weinig Poolse Häftlinge voor wie ik sympathie heb. De meesten zijn wreed en trots, autoritair en ijdel. De beste helpers van de ss.

Ik probeer vaak na te gaan waarom ze zo onsolidair optreden en geloof dat ik hiervoor — gedeeltelijk — de oorzaak gevonden heb: Hun land heeft het meest geleden, het merendeel weet niet wat er van hun familieleden geworden is, honderdduizenden van hun landslieden zijn vermoord. En ze zijn al heel lang in het kamp, hebben ook hier zware tijden meegemaakt. Ze zijn daardoor hard geworden.... Deze verklaring is onvoldoende — ik besef het, terwijl ik dit neerschrijf — want vele Duitsers, die hier ook al jaren lang zitten, reageren heel anders. De meeste Polen

zijn stokreactionair, antisemitisch en anti-Russisch. Eigenlijk Poolse fascistten. In ieder geval: de slechtste representanten van hun land.

Het Poolse volk in z'n geheel kán niet zo zijn. De Poolse mijnwerkers in Noord-Frankrijk en in de Borinage, die ik daar leerde kennen, waren niet zo, en stellig ook de andere Poolse emigranten niet, evenmin als de Poolse sociaaldemocraten en communisten.

Kosziuszko,⁴² hun vrijheidsheld, de strijdgenoot van Lafayette⁴³ was niet zo, en evenmin Dombrowski,⁴⁴ de Poolse held van de Parijse Commune.⁴⁵ En Mickiewicz,⁴⁶ Slowacki,⁴⁷ Zeromski⁴⁸ en hun andere dichters evenmin als de jonge Polen wier werk ik voor de oorlog las. Zo waren ook de Polen in de Internationale Brigade⁴⁹ niet, die ik in Spanje leerde kennen.

Ook in Polen wordt thans, en is door de eeuwen heen, voor de Vrijheid gevochten. We mogen dat niet vergeten, en in de gehate Poolse Häftlinge hier niet de ware vertegenwoordigers van het Poolse volk zien. Ook hebben de meesten van ons meestal nog geen andere Polen leren kennen.

10 juli

Rousseau's⁵⁰ *Confessions* die dr H. me gebracht heeft, en waar ik nu al een week in lees, maken me wrevelig. Ze geven me een gevoel van fysiek onbehagen. Ik weet heel goed dat Rousseau een genie was en tot de centrale figuren van de cultuurgeschiedenis behoort, dat zijn invloed op de ontwikkeling van de Franse Revolutie⁵¹ geweldig was, weet hoe belangrijk zijn *Contrat Social*⁵² evenals zijn *Emile*⁵³ is, maar onmogelijk kan ik op dit ogenblik de onwaarachtigheid, de schijnheiligheid en zelfverafgoding in zijn memoires verdragen. Ik weet bewust dat mijn oordeel door de omstandigheden hoogst eenzijdig is, maar in deze atmosfeer — met elk uur de dood voor ogen — is eerlijkheid geboden. Een literatuur, zelfs wereldliteratuur zoals die van Rousseau, waarin dit voornaamste element ontbreekt, duidelijker uitgedrukt: op de achtergrond gedrongen wordt, is voor mij hier in Dachau onleesbaar! Een literaire maatstaf, die ik vroeger natuurlijk nooit aanlegde, maar die zich me nu als het ware opdringt.

11 juli

Een goeie dag, want ik heb niet alleen papier georganiseerd (oude koortslijsten van verleden jaar, waarvan de achterkant nog vrij is), maar — onder in de medicamentenkast — een exemplaar van Goethe's *Campagne in Frankreich*⁵⁴ gevonden.

Voorin stond ‘Ex libris Moses Mandelbaum’. Waar zal de eigenaar nu wel zijn — als hij tenminste nog leeft...

Toen ik het boek doorbladerde, zocht ik onwillekeurig naar de beroemde passage over de veldslag bij Valmy: Hier nu en heden begint een nieuw tijdperk der wereldgeschiedenis en gij kunt zeggen dat gij daarbij geweest bent.⁵⁵

Toen ik ze gevonden had en mechanisch verder las merkte ik dat ik aan hetgeen er terstond op volgde eigenlijk nooit enige aandacht had besteed: ‘Op dit ogenblik, waar niemand iets te eten had, reclameerde ik een snee brood van het hedenmorgen bemachtigde en van de gisteren rijkelijk uitgedeelde wijn was ook nog de inhoud van een brandewijnflesje overgebleven.’⁵⁶

En een paar regels verder: ‘De muzikanten speelden *Ça ira* en de *Marseillaise*, waarbij de ene fles champagne na de andere geledigd werd.’⁵⁷

Nooit heeft Goethe’s beroemde reportage me zo getroffen. Hij constateert hier een historische gebeurtenis, doch heeft tevens oog en oor voor de vermoeidheid, de honger en de dorst zowel van soldaten als van burgers, van revolutionnaires en emigranten, van vriend en vijand. Hij heroïseert de geschiedenis niet, ziet alles zonder enig vooroordeel en deelt ons op een plastische manier broodnuchter mee dat hij op een wereldhistorisch moment voelde dat hij... honger had.

Ik geloof waarachtig, dat ik eerst in Dachau moest belanden om deze beschrijving op de juiste waarde te leren schatten!

‘s Avonds

De lectuur van de *Campagne in Frankreich* bracht me bovendien een andere ontdekking: namelijk dat Goethe zijn historische blik op de gebeurtenissen niet dankt aan de studie van de geschiedenis, doch aan die van de natuur. Ik begin te geloven dat hij bij de studie van zijn stenen en planten, kleuren en skeletten de wetten vond, die hij later op de geschiedenis toepaste.

In Goethe’s *Naturwissenschaftliche Schriften* heb ik tot nu toe meestal alleen maar gebladerd, doch ga ze — na mijn thuiskomst — zorgvuldig lezen. Niet in de eerste plaats ter vermeerdering van mijn gebrekkige kennis der natuurwetenschappen, doch vooral om nog dieper in het wezen van Goethe door te dringen. Het was misschien ook geen vlucht uit de politiek, doch lag in zijn wezen besloten dat hij zich tijdens de spannend-

ste dagen van de Franse Revolutie vooral met zijn theorie over de metamorfose der planten bezighield, met zijn 'Farbenlehre', en dat de strijd op natuurwetenschappelijk gebied tusschen Cuvier⁵⁸ en Geoffroy Saint-Hilaire⁵⁹ hem meer interesseerde dan de politieke omwenteling... een levenshouding die me volkomen vreemd is, doch die ik van Goethe langzamerhand kan aanvaarden.

'Zonder mijn studie der natuurwetenschappen zou ik de mensen stellig nooit hebben leren kennen, zoals ze zijn.'⁶⁰

12 juli

Ik weet niet waarom Dr. van D. me vaak zo kregel maakt. Hij is kameradschappelijk en steeds bereid te helpen, wanneer er hulp nodig is, maar stelt zelden belang in dingen die niet Nederland betreffen.

Ik heb al zo vaak geprobeerd hem in een gesprek over de toekomst van Frankrijk, over Joegoslavië, over buitenlandse literatuur te betrekken — vergeefse moeite. Hij gaat ook bijna uitsluitend om met Nederlanders en spreekt nooit langer met buitenlanders dan strikt noodzakelijk is. Terwijl we hier toch — zij het dan noodgedwongen — in een Europese samenleving wonen, en zoveel kunnen leren in de omgang met andere nationaliteiten. En het begrip nationaliteit krijgt volgens mij toch — ook voor ons Nederlanders — pas waarde, wanneer we het zien in Europees verband. Waarom willen zoveel 'goeie' Nederlanders dat niet zien of begrijpen?

13 juli

Ik wil nu, zolang ik nog hier in het Revier lig en schrijven kan, nagaan wat ik tot mijn arrestatie gedaan heb. Is mijn verzet geweest zoals ik het steeds gewild had, of — ben ik te kort geschoten?

Ik wil trachten me deze jaren zoveel mogelijk in m'n herinnering terug te roepen, en een eerlijk rechter te zijn.

Het is nu 'Bett-ruhe' en ik kan dus rustig een paar uur achter elkaar blijven schrijven.

Hoe was het begin? Door m'n voorliefde voor Duitse literatuur had ik me sedert 1933 bijna vereenzelvigd met de uitgeweken Duitse schrijvers, en hun zaak tot de mijne gemaakt, tientallen artikelen ten hunnen gunste geschreven — protesten en oproepen, lezingen en meetings georganiseerd. Hun zaak verdedigen was voor mij het fascisme bestrijden.

Mijn Duitse vrienden waren de eersten, die het aanvielen en mijn sympathie was dus gerechtvaardigd. Ze hebben — toen ze emigreerden — de grote lijn van de Duitse literatuur doorgetrokken.

Ik ben me toen — meer dan vroeger — in de Duitse klassieken gaan verdiepen en begonnen ze met andere ogen te lezen. Door een andere bril. Beseftte daardoor nog duidelijker dat Goethe en Schiller,⁶¹ Herder⁶² en Hölderlin⁶³ zullen leven wanneer alle Bindings⁶⁴ en Johsten,⁶⁵ alle Dwinigers⁶⁶ en Bluncks⁶⁷ reeds lang vergeten zijn. Er is immers een blijvende Duitse literatuur en er is een naziliteratuur, die spoedig genoeg verdwijnen zal. Waarom — dacht ik — zouden we ook tijdens de bezetting, nu er zoveel gelezen wordt en uit het Duits vertaald moet worden, geen Lessing of Hölderlin, geen Goethe of Lichtenberg⁶⁸ lezen? Liever een uit het Duits vertaalde eerlijke Ernst Wiechert,⁶⁹ dan een oorspronkelijke doch voze Eekhout!⁷⁰ Liever een uit het Duits vertaalde Ricarda Huch,⁷¹ wier werken van een ernstige eerbied voor de mens getuigen en die nimmer met de nazi's pacteerde, dan een Nederlandse Jo van Ammers-Kühler,⁷² die dit wel deed, al van 1933 af!

Nooit: naziliteratuur! Geen Nederlandse en geen Duitse! Wel: literatuur die in wezen anti-fascistisch is. Nederlandse én Duitse.

Ik vertaalde Gottfried Kellers⁷³ *Fähnlein der sieben Aufrechten* — vervuld van 1848'er ideologie — van de geest der burgerlijke democratie en dus volkomen tegengesteld aan het fascisme. Was niet alleen de titel *Het vendel der zeven Standvastigen* reeds een 'vaandel' en een belofte?

Daarna begon ik met de vertaling van Georg Forsters⁷⁴ groot reisjournaal *Ansichten vom Niederrhein* — ook een boek van een vurig democraat, een actief deelnemer aan de Franse Revolutie zelfs, uit zijn vaderland verbannen en er tot heden niet erkend of herdrukt. Ook hier beschrijvingen, die door de historische parabel weer hoogst actueel zijn.

Was deze weg, waren deze pogingen om vertalingen van naziliteratuur, door die van klassieke Duitse literatuur met een democratische ideologie, te verdringen, de juiste?

Ik was er, toen ik er mee bezig was, stellig van overtuigd, en ook nu nog — twee jaar later — lijkt het me goed... als literair verzet. Maar was literair verzet voldoende?

Ik weet dat ik ook andere dingen deed, maar ben ik niet toch nog te veel — literator gebleven?